

ДО ПИТАННЯ ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ НАЦІОНАЛЬНОГО САМОВРЯДУВАННЯ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО НАРОДУ У 1919 Р. І ПРОБЛЕМУ ДАТУВАННЯ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Андрій ІВАНЕЦЬ

orcid.org/0000-0001-7167-8183

кандидат історичних наук,

старший науковий співробітник відділу історичних студій НДІУ

Анотація. У статті розглядається дискусійний концепт Кримськотатарської революції, яка розпочалася у 1917 р., проблема визначення її верхньої хронологічної межі та діяльність органів національного самоврядування кримських татар у 1919 р. В результаті політики імперії Романових кримськотатарський народ опинився на початку ХХ ст. перед драматичними викликами у суспільно-політичній, соціально-економічній та етнодемографічній сфері – на своїй історичній батьківщині, в Криму, він перетворився на пригнічену меншину, якій загрожували деградація і асиміляція. Революційні події в Росії у 1917 р. дали шанс, який використали представники кримськотатарського народу. Тоді нова національна еліта – насамперед із числа інтелігенції – посунула старі провідні верстви (мурзацтво і духовенство), сприяла мобілізації мас навколо ідей національної самоорганізації та реалізації права на самовизначення. Висхідною точкою Кримськотатарської революції стало проведення у грудні 1917 р. кримськотатарських установчих зборів – Курултаю, який ухвалив національну конституцію, висунув ідею створення Кримської Народної Республіки та перетворився на національний парламент терміном на 1 рік. У складних умовах змін політичних режимів у Криму він працював у 1918 р. На початку 1919 р. в умовах протистояння із Кримським крайовим урядом С. Крима і Добровольчої армії були проведені вибори нового скликання парламенту – Меджліс Мебусану, який недовго працював у березні. Тоді ж велику увагу органи національного самоврядування кримських татар приділяли участі у виборчій кампанії Кримського крайового сейму, проте захоплення Криму червоними у квітні 1919 р. не дало змоги провести вибори. Ліворадикальний режим на чолі з більшовиками в Криму, який проголосив навесні 1919 р. Кримську СРР, не був довготривалим, проте продемонстрував наміри враховувати кримськотатарський фактор. Диктаторський режим А. Денікіна, який влітку 1919 р. встановив контроль над Кримом, проводив за підтримки консервативних груп кримських татар репресивну політику щодо кримськотатарських органів національного самоврядування. Насильницьке припинення діяльності органів самоврядування у серпні 1919 р. стало, на думку автора, завершенням Кримськотатарської національної революції.

Ключові слова: період війн і революцій; революція; Кримськотатарська революція 1917–1919 рр.; Українська революція; кримськотатарський народ; Крим.

ON THE ACTIVITY OF BODIES OF NATIONAL SELF-GOVERNMENT
OF THE CRIMEAN TATAR PEOPLE IN 1919 AND THE PROBLEM
OF DATING THE CRIMEAN TATAR REVOLUTIONAndrii IVANETS*Candidate of Historical Sciences, senior research fellow of the Historical Studies Department of RIUS*

Annotation. *The article discusses the concept of the Crimean Tatar Revolution, which began in 1917; the problem of determining its upper chronological boundary; and the activities of the Crimean Tatar national authorities in 1919. As a result of the Russian Empire's policy, in the early 20th century the Crimean Tatar people faced dramatic challenges in the sociopolitical, socioeconomic and ethnodemographic spheres: in their historical homeland, in Crimea, they became a repressed minority, threatened by degradation and assimilation. The 1917 revolutionary events in Russia gave a chance, used by the Crimean Tatar representatives. At that time, the new national elite, formed, first of all, from the nation's intelligentsia, moved the old leading strata (murza and clergy), facilitated the mobilization of the masses around the ideas of national self-organization and the realization of the right for self-determination. The starting point of the Crimean Tatar Revolution was the holding in December 1917 of the Crimean Tatar constituent assembly – Kurultai – which approved the National Constitution, put forward the idea of creating the Crimean People's Republic, and became the national parliament for a period of one year. In 1918, it worked under the difficult conditions of shifting political regimes in Crimea. In early 1919, during the confrontation with the Crimean Provincial Government of S. Kryma and the Volunteer Army, elections were held for a new convocation of the parliament – Majlis Mebusan, which briefly worked in March. At the same time, much attention was paid to the Crimean Tatars' national self-government bodies in the election campaign of the Crimean Sejm, but the capture of Crimea by the Red Army in April 1919 made it impossible to hold elections. The left-radical regime led by the Bolsheviks in Crimea, proclaimed in the spring of 1919 by the Crimean Soviet Socialist Republic, did not last long, but it did show intentions to take into account the Crimean Tatar factor. The dictatorial regime of A. Denikin, who established control over Crimea in the summer of 1919, pursued repressive policies against the Crimean Tatar authorities. According to the author, the violent cessation of self-government in August 1919 marked the end of the Crimean Tatar National Revolution.*

Key words: *period of wars and revolutions; revolution; Crimean Tatar Revolution of 1917–1919; Ukrainian Revolution; Crimean Tatar people; Crimea.*

В історіографії дедалі частіше говорять про бурхливі події на просторах України і колишньої імперії Романових у 1917–1920 рр. як про період війн і революцій. В українській історіографії таке визначення вже почасти витіснило радянській термін «період революції і громадянської війни». Вже сам термін «період війн і революцій в Україні 1917–1920 рр.» містить ідею множинності революцій, які відбувалися століття тому в нашій країні. Як правило, йдеться про Лютневу і Жовтневу революції

(або Російську революцію, яка має дві фази – буржуазно-демократичну і ліво-радикальну) на українських землях і Українську національно-визвольну (національно-демократичну) революцію. Проте на територіях, які перебувають у сучасних міжнародно визнаних кордонах Української держави, відбувались й інші подібні процеси. Особливий випадок у цьому контексті становить Крим, важливу частину мешканців якого склали представники корінного народу – кримські татари.

В академічній науці застосування терміна «національна (національно-визвольна, національно-демократична) революція» до процесів трансформації кримськотатарського народу у період війн і революцій є дискусійним питанням. На нашу думку, є певні підстави говорити про національно-визвольну та національно-демократичну кримськотатарську революцію.

Щоб зрозуміти об'єкт нашого дослідження, необхідно розглянути поняття «національна революція». Термін «революція» (з лат. «переворот», «обертання») у загальнонауковому сенсі означає докорінну якісну зміну, різкий стрибкоподібний перехід від одного якісного стану до іншого будь-якої органічної чи неорганічної системи. Вживання цього терміна щодо суспільних процесів почалося у XVII ст. На сьогодні існують багато визначень поняття «революція» та значна кількість класифікацій революцій.

Але як би революції у людських суспільствах не класифікували, всі вони мають як мінімум три спільні риси: 1) насильницький характер зміни влади (або принаймні певний розрив у легітимності); 2) масову мобілізацію; 3) перетворення інститутів та постання нової еліти. Відповідно національну революцію можна розглядати як процес скинення іноземної/інонаціональної влади, який здійснюється активною частиною певної етнічної або національної спільноти шляхом мобілізації народних мас в ім'я реалізації права на самовизначення, захисту національних інтересів, соціальної справедливості й створення нових політичних інститутів: органів національного самоврядування, автономної чи суверенної державності. Тобто за своїм характером національна революція є

національно-визвольною і часто демократичною. Також вона, як правило, є соціально-визвольною, оскільки поруч із національними домаганнями може ставити завдання вирішення соціально-економічних проблем етносу чи нації.

Названі вище ознаки національної революції можна знайти у політичних, соціальних, культурних та інших трансформаціях, яких зазнав і актором яких був кримськотатарський народ. У 1917-му та у наступних роках ми бачимо активність кримськотатарських народних мас з новою елітою на чолі, спрямовану на захист національних інтересів і реалізацію права на самовизначення, яка призвела до створення системи загальнонаціональних органів самоврядування та кількох спроб у 1917–1918 рр. ініціювати створення кримської державності.

Як і у разі з Українською революцією, набагато простіше визначити початок Кримськотатарської революції, ніж дату її завершення. Для українського випадку більшість істориків визнає, що точкою відліку національної революції стало утворення Української Центральної Ради 4 (17) березня 1917 р. Можна погодитися з кримськотатарським дослідником А. Шем'ї-заде, що початком Кримськотатарської революції було створення 12 (25) березня 1917 р. Тимчасового мусульманського революційного комітету в Сімферополі.

Щодо Української революції, то домінуючою тенденцією в українській історіографії є датування її завершення 1921 р. Проте є дослідники, які вважають, що мета цієї революції була досягнута із проголошенням самостійності УНР IV Універсалом у січні 1918 р., а події в Україні наступних років є визвольними змаганнями. Заслугують

на увагу, на нашу думку, підходи істориків, які воліють визначати верхню межу Української революції 1923 р., адже саме того року Антанта визнала право Польщі на включення західних земель України до її складу та екзильний уряд ЗУНР припинив свою діяльність.

Вважаємо, що вимушене завершення Кримськотатарської національно-визвольної революції можна віднести до 1919 р. На жаль, у кримськотатарській та українській історіографії процеси в кримськотатарському середовищі цього року розглянуті недостатньо і неповно. Так, наприклад, у низці змістовних праць з історії Криму, які вийшли останніми роками і в яких значна увага приділена історії кримських татар, зовсім не розглядається діяльність навесні 1919 р. другого скликання кримськотатарського національного парламенту – Меджліс Мебусану – і не використовується концепт Кримськотатарської революції [16, 17]. Цікаво, що й один із кримськотатарських лідерів у 1917–1920 рр. Д. Сейдамет у історико-публіцистичному дослідженні з історії Криму у 1930 р. так само не згадує про Меджліс Мебусан і не використовує термін «Кримськотатарська революція» [19]. Проте відомо, що деякі інші кримськотатарські лідери вживали у 1917 р. цей термін, як роблять це й деякі сучасні українські науковці, наприклад, кандидат політичних наук Г. Бекірова [2], кандидат історичних наук С. Громенко [9] та публіцисти С. Грабовський [6, 7], І. Лосев [7]. До речі, і більшовицький лідер та голова уряду Радянської Росії В. Ленін говорив у 1918 р. про національні революції на території колишньої імперії Романових.

На початку ХХ ст. кримськотатарський народ у результаті понад сторічної

колонізаційної політики Російської імперії опинився перед низкою драматичних викликів у демографічній, суспільно-політичній, соціально-економічній та гуманітарній сферах, які ставили під загрозу його майбутнє. Одним із найбільш негативних для кримських татар результатів російської колонізації Криму була кардинальна зміна етнонаціонального складу населення, перетворення корінного народу із більшості на меншину серед кримчан (у 1917 р. він складав лише чверть кримського населення). Використання імперською владою мусульманських релігійних інститутів, представників духовенства і мурзацтва для реалізації імперської політики, експлуатація останніми спільних ресурсів кримських татар позначили лінію соціального розколу всередині кримськотатарської спільноти. Накопичення суперечностей між кримськотатарським суспільством і владою Російської імперії, великодержавно налаштованою частиною російського суспільства, значною частиною кримськотатарського істеблішменту та іншими кримськотатарськими соціальними групами створювало передумови для Кримськотатарської революції. Причинами її були: 1) політичне безправ'я кримськотатарського народу; 2) соціальна експлуатація як з боку Російської імперії та її істеблішменту, так і кримськотатарської знаті та частини духовенства кримськотатарських трудящих, насамперед селянства; 3) релігійні утиски; 4) русифікаторська політика.

У 1917 р. Лютнева революція в Росії створила організаційно-правові та морально-психологічні умови для розгортання Кримськотатарської революції. На хвилі революційного ентузіазму кримськотатарському народу одному з

перших серед народів колишньої імперії Романових вдалося провести загальнонаціональний форум – Всекримський мусульманський з'їзд (квітень 1917 р.), першому серед мусульманських спільнот Росії демократично обрати муфтія, оперативно створити систему органів національного самоврядування у формі мусульманських комітетів, взяти під контроль вакуфне майно і перетворити його на фінансову базу національних структур, почати освітню реформу, збільшити мережу національних газет, бути в авангарді емансипації жінки на мусульманському Сході. У 1917 р. кримськотатарський рух діяв на продовження дореволюційних тенденцій у тісній співпраці із аналогічними рухами мусульманських народів колишньої імперії Романових, а також розпочав співробітничати з де-факто провідним у Росії центром просування ідеї перетворення постімперського простору на демократичну федерацію народів і областей – Українською Центральною Радою. З'їзд народів-федералістів у Києві, скликаний нею у вересні 1917 р., у якому брали участь представники кримських татар, вплинув на розгортання Кримськотатарської революції. Рішення цього форуму прискорило скликання національних установчих зборів кримськотатарського народу – Курултаю.

Органи національного самоврядування кримських татар зустріли негативно більшовицький переворот у Петрограді та висунули під гаслом «Крим для кримців» (під кримцями тоді розуміли всіх кримчан) ідею створення «Кримської Швейцарії», тобто автономної республіки, яка б захищала права всіх кримських етнічних спільнот. Представники кримських татар взяли участь

у створенні тимчасової демократичної губернської влади – Ради народних представників Таврійської губернії. Член Тимчасового Кримсько-Мусульманського виконавчого комітету А. Озенбашли став одним із трьох керівників Губернського комісаріату Таврії – вперше за понад сотню років кримські татари взяли участь у керівних структурах регіону. Проте вищим злетом Кримськотатарської революції стало все ж проведення у грудні 1917 р. в Бахчисарай Курултаю, який ухвалив національну конституцію – Кримськотатарські основні закони, після чого 26 грудня проголосив себе на рік кримськотатарським парламентом та обрав національний уряд – Раду директорів Кримськотатарської національної директорії. Зазначимо, що кримські татари стали одним із небагатьох народів, яким вдалося після більшовицького перевороту в умовах насильства й анархії скликати національні установчі збори. У Кримськотатарських основних законах, окрім унормування діяльності національного самоврядування і закріплення демократичних стандартів для кримськотатарської спільноти, проголошувалася ідея створення Кримської Народної Республіки. Оскільки це питання стосувалося всіх кримчан, його ще мали розглянути Всекримські установчі збори. Рада народних представників Таврії підтримала їх проведення.

Плани політичного облаштування Криму демократичним шляхом перекреслив третій центр влади в Криму – ліворадикали на чолі з більшовиками. Оскільки останні не мали жодних шансів демократичним шляхом отримати монополію на владу в Криму для реалізації своїх радикальних експериментів, вони сперлися на розпропагованих моряків

Чорноморського флоту і встановили у січні 1918 р. свій режим силою. Розвиток Кримськотатарської революції по висхідній лінії було припинено, Курултай і Раду народних представників Таврії розпущено. Перший демократично обраний муфтії і лідер національного руху Н. Челебіджіхан був розстріляний ліворадикалами 23 лютого 1918 р. у Севастополі. Частина кримськотатарських лідерів була затримана червоними або пішла у підпілля, деякі виїхали за кордон. Дехто з лівих кримськотатарських діячів пробував, хоч і без особливих успіхів, налагодити контакти з новою владою. Проте ліворадикальний режим на чолі з більшовиками і оголошена ним наприкінці березня 1918 р. Радянська Соціалістична Республіка Таврида не проіснували довго. Вже у квітні 1918 р. вони впали в результаті дій військ Німеччини, УНР і повстання кримських татар.

Реальний контроль над Кримом встановила Німецька імперія, у керівництва якої не було єдиної думки щодо цієї окупованої території. У травні відновив свою роботу Курултай, який, за погодженням з німцями, оголосив себе тимчасовим крайовим парламентом Криму, запросив до участі в своїй роботі представників інших етнічних спільнот і доручив Д. Сейдамету сформувати Кримський крайовий уряд. Проте протидія насамперед російських кадетів і соціалістів не дозволила реалізувати цей план, тому в червні 1918 р. генерал С. Сулькевич за дорученням окупантів сформував такий уряд із представників кримських татар, німців і росіян Криму. Новий уряд декларував намір зберегти незалежний статус Криму до скликання міжнародної мирної конференції, проводив помірковано авторитарну

політику і визнав національно-персональну автономію кримськотатарського народу. Влітку невелика група кримськотатарських лідерів без погодження з більшістю делегатів Курултаю спробувала реалізувати за допомогою офіційного Берліна проект створення Кримського ханства під протекторатом Німеччини і Туреччини. Проте німецьке керівництво проігнорувало цю пропозицію, а спроба її реалізувати призвела до кризи в уряді Сулькевича та органах національного самоврядування кримських татар. Восени 1918 р. на останній сесії Курултаю проект створення Кримського ханства визнали авантюрою, оскільки він суперечить Основним кримськотатарським законам.

Восени 1918 р. поразка Німеччини та її союзників ставала реальністю. За цих умов активізувалася проросійська опозиція Кримського крайового уряду Сулькевича. Органи національного самоврядування кримських татар тоді ж заявили про підтримку цього кабінету в обмін на демократизацію його політики і насамперед на згоду Сулькевича якнайшвидше скликати крайовий парламент. Проте поразка Німеччини та революція у ній призвели до початку виведення німецьких військ з Криму і створення у листопаді 1918 р. нового Кримського крайового уряду на чолі з підприємцем і державним діячем, кадетом С. Кримом. У цьому кабінеті було чотири кадети, по одному есеру і есдеку-плекханівцю, кілька безпартійних фахівців. Новий уряд виступав за відновлення «єдиної і неподільної Росії», заявляв про прихильність до ліберально-демократичної політики, спирався на земсько-думські кола Криму, а також на війська Антанти і Добровольчої армії Денікіна, які з'явилися в

кримських містах у листопаді. В уряді С. Крима не було кримських татар. Відносини між ним та кримськотатарськими органами самоврядування вже наприкінці 1918 р. стрімко погіршувалися.

Однією з ключових проблем стала підтримка Кримським крайовим урядом мобілізацій до Добровольчої армії в Криму. Сформовані у листопаді Курултаєм органи – Парламентське бюро на чолі з лідером національної партії «Міллі Фірка» С. Хаттатовим та Кримськотатарська національна директорія на чолі з С. Місхорли – прагнули уникнути участі у громадянській війні в Росії. Кримськотатарський парламент на той момент оголосив нейтралітет у боротьбі добровольців з більшовиками [15]. Він не вбачав необхідності проливати кримськотатарську кров за чужі інтереси. Відповідно і органи національного самоврядування, і Міллі Фірка приховано, але досить ефективно проводили заходи із протидії мобілізаціям кримських татар.

Секретар Міллі Фірка М. Абдулла пізніше на допиті свідчив: «Коли Крим зайняв Денікін, за розпорядженням Хаттатова мною були написані, а розіслані Хаттатовим самим листи по інших районах Криму представникам партії «Міллі-Фірка» про те, щоб чинити перепони проведенню мобілізації Денікіним. У ті райони, де представників «Міллі-Фірка» не було, ці листи адресувалися на ім'я національних працівників – по лінії Директорії. Ці листи посилалися нарочним, а не поштою, і підписи ... жодні не ставили». М. Абдулла роз'яснював, що справи Курултаю і національної партії так тісно між собою переплелися, що «не можна було відрізнити, де починається робота «Міллі-Фірка» і де закінчується робота Курултаю» [4, арк. 135].

Кримськотатарські національні лідери, ймовірно, зустрічали новий 1919 р. у тривозі – з одного боку, відносини з Кримським крайовим урядом і добровольцями загострювалися, а з другого – вони бачили хисткість позиції білих і побоювалися повернення більшовиків, адже саме кримськотатарські військові формування й органи національного самоврядування чинили у Криму активний, у тому числі збройний, опір захопленню влади ліворадикалами на межі 1917–1918 рр., а у квітні 1918 р. кримськотатарські повстанці захопили членів більшовицько-лівоесерівського уряду СРР Тавриди, більшість з яких була розстріляна.

Побоювання щодо кабінету С. Крима повністю виправдалися. Вже у січні 1919 р. крайовий уряд вжив заходи, що обмежували національно-культурну автономію кримськотатарського народу. Спочатку з'їзд з народної освіти ухвалив рішення про включення всіх татарських шкіл, більшість яких до того керувалися національним урядом, в загальну мережу навчальних закладів. У другій половині січня 1918 р. крайовий уряд застосував збройну силу для звільнення приміщення, яке займала Директорія. Розглядався проект про підпорядкування вакуфних земель урядовій комісії, що підривало б фінансову базу органів національного самоврядування кримських татар [13, с. 455]. На протипагу уряд С. Крима спробував спертися на мусульман-традиціоналістів, для чого навіть зібрав 7 лютого 1919 р. у Сімферополі мусульманський з'їзд.

Розуміючи безперспективність за цих умов порушувати питання про самостійність Криму, Татарське парламентське бюро і Директорія прагнули

захистити хоча б національно-культурну автономію. Дирекція юстиції розробила, а Кримськотатарське парламентське бюро затвердило проект «Положення про культурно-національну автономію мусульман Криму». Документ проголошував, що мусульмани Криму «користуються повною автономією у всіх справах, пов'язаних з внутрішнім побутом і релігійними поглядами», до них були віднесені: релігійні, культурно-просвітницькі, управління вакуфними майном і капіталами, самооподаткування, громадського піклування і народного здоров'я, судові та опікунські. Вищим органом автономного управління у внутрішніх і зовнішніх справах мав бути національний парламент – Меджліс Мебусан, обраний татарським населенням Криму на три роки шляхом загальних, рівних, прямих і таємних виборів. Виконавча влада мала належати раді директорів Кримськотатарської національної директорії. Передбачалися директорії: релігійних справ, юстиції, народної освіти, фінансів і вакуфів, загальних справ і зовнішніх зносин. Національним гербом визнавалося зображення «Тарак Тамгаси» (знак ханської династії Гераїв), а прапором – полотнище сіро-блакитного кольору із зображенням національного герба у верхньому куті біля древка [11].

Проте це був вимушений тактичний маневр, і надії на незалежність не зникли, про що свідчать направлення органами національного самоврядування Д. Сейдамета у Західну Європу для участі у Паризькій мирній конференції, а також переписка з керівництвом Азербайджанської Демократичної Республіки.

4 лютого 1919 р. голова Надзвичайного бюро Кримськотатарського парламенту С. Хаттатов звернувся листом за

допомогою до голови уряду Азербайджану Ф. Хойського. Кримськотатарський лідер повідомляв, що «тюрко-татари, які до цього моменту боролися за свою самостійність, переживають в теперішній час дуже важкі хвилини». Тривогу С. Хаттатова викликали гоніння з боку Добровольчої армії і кадетського уряду, загроза примусових заходів через протидію кримськотатарських організацій мобілізаціям. Також хвилювала кримськотатарських лідерів загроза загального знищення тюрко-татар більшовиками, які наближаються до Криму, у помсту за війну з ними у 1917 р. У зв'язку з цим Надзвичайне бюро просило керівництво Азербайджану повідомити про це уряд Великобританії, яка «з давніх часів є покровителькою мусульман» [8, с. 699]. Тобто керівник національного уряду робив спробу за допомогою єдиної на той момент тюркської республіки знайти підтримку і захист для свого народу в одній з провідних держав-переможниць у Першій світовій війні. Проте незалежний Азербайджан сам перебував у складній військово-політичній ситуації та ще не був визнаний державами Антанти, відповідно, надати дієву допомогу у захисті кримців змоги не мав. До того ж, згідно з таємними домовленостями у грудні 1918 р. між Великобританією і Францією, Крим було віднесено до сфери впливу офіційного Парижа, а не Лондона.

5 лютого 1919 р. голова Ради директорів національного уряду С. Місхорли і директор зовнішніх зносин А. Озенбашли у листі-відповіді голові уряду і міністру закордонних справ Азербайджану Ф. Хойському твердили, що «ідея самостійності Криму для нас священна». Вони повідомляли, що экс-міністру

закордонних справ крайового уряду Д. Сейдамету надано мандат для захисту і відстоювання самостійності Криму, а Надзвичайне кримськотатарське парламентське бюро вирішило відправити з цією ж метою делегацію у Париж і на Принцеві острови. «Нас дуже пригнічує», що прихильники «єдиної і неподільної Росії», які фактично захопили владу в Криму, з одного боку, а більшовицька стихія, що насувається з півночі, – з другого, «не дадуть здійснити наші наміри», – писали представники Директорії. Вони висловили надію на захист кримських братів з боку Азербайджану [1, с. 149–150].

Міжнародна конференція на Принцевих островах щодо майбутнього Росії так і не відбулася, а матеріалів щодо участі представників кримськотатарських органів самоврядування у роботі Паризької мирної конференції нами не знайдено. Ймовірно, суспільно-політичні та військові обставини не дали змогу відправити відповідну делегацію у Францію.

23 лютого 1919 р., у день національного трауру по вбитому ліворадикалами муфтію Н. Челебіджіхану, в Сімферополі за розпорядженням Кримського крайового уряду пройшли обшуки одразу в приміщеннях Директорії, парламентського бюро та її членів, редакціях газет «Міллет» і «Крым», були вилучені документи, печатки, штемпелі. Здійснювали це чини крайового прокурорського нагляду за участю офіцера Добровольчої армії. Такі дії сприймалися як репресії і викликали протести кримських татар по всьому Криму.

Як і передбачав С. Хаттатов у листі до керівництва Азербайджану, Кримський крайовий уряд пояснив початок

слідства фактами протидії Бюро Кримськотатарського парламенту мобілізації до Добровольчої армії, окрім того, виявленням слідством інформації про переговори окремих осіб від імені кримськотатарського народу з урядом держави, що перебувала з Росією у стані війни, про відділення Криму від Росії, утворення незалежного ханства [12, с. 58]. Очевидно, йшлося про контакти з Османською імперією та проект відновлення Кримського ханства, засуджений восени 1918 р. Курултаєм.

З кінця 1918 р. органами кримськотатарського національного самоврядування і громадськістю велася підготовка до виборів кримськотатарського парламенту – Меджліс Мебусану. Зокрема, це питання обговорювалося під головуванням представників парламентського бюро і Директорії на місцевих з'їздах татарського населення у грудні 1918 – січні 1919 р. у Ялті, Сімферополі, Феодосії, Перекопі [13, с. 456]. 24 листопада 1918 р. загальне зібрання Кримського союзу литовських мусульман вирішило взяти участь у виборах до Кримськотатарського національного парламенту. За деякими оцінками, у перші роки після революції 1917 р. до Криму переїхало близько 1 тисячі литовських татар (інші назви цього етносу – татари-липки, польські татари).

У лютому 1919 р. вибори до Меджліс Мебусану завершилися. Переконливу перемогу на них отримала Міллі Фірка: із 45 депутатів національного парламенту 35 були висунуті цією партією, на долю лівих і правих лишалось лише 10 місць. Це могло свідчити, що попри всі випробування останнього року кримським татарам вдалося зберегти досить високий рівень консолідації. Засідання

новообраного парламенту мало відкритися 1 березня, але через тиск крайового уряду, який у 1919 р. все більше відходив від демократичних стандартів, сталася невелика затримка. 4 березня 1919 р. у Сімферополі розпочав роботу Меджліс Мебусан.

В умовах загострення суспільно-політичної ситуації, зокрема судового та адміністративного переслідування діячів органів національного самоврядування, національний парламент не ухвалював радикальних рішень. Він пропрацював трохи більше тижня. Делегати заслухали звіт за рік голови Кримськотатарської національної директорії С. Місхорли, розробили проект реформи духовенства з метою обмежити його функції релігійними обрядами [14, с. 110]. Ймовірно, тоді ж було обрано новий склад національного уряду на чолі з С. Хаттавовим, а також затверджено Положення про культурно-національну автономію мусульман Криму (у вересні 1919 р. про схвалення цього документа другим складом парламенту говорив один із членів Кримськотатарської національної директорії) [18].

Велику увагу кримськотатарські лідери приділяли на початку 1919 р. виборам до парламенту Криму. Міллі Фірка фактично діяла, за оцінкою деяких сучасників, у цей період під гаслом «Хто із татар не готується до виборів у Кримський сейм, той зраджує вітчизну» [4, арк. 135]. Цікаво, що провідні кримськотатарські діячі балотувалися одночасно на кількох виборчих округах. Так, наприклад, у списку Міллі Фірка по шостому виборчому округу по виборах Кримського крайового сейму було 19 кандидатів (С. Хаттавов, А. Озенбашли, А. Ахматович, М. Хайретдінов, Н. Ізбаш,

А. Полтаржицький, Х. Чапчакчі, І. Кіпчакський, М. Бадракли, Я. Богданович, К. Якуб, С. Бабічев, С. Таракчі, В. Ібраїмов, Б. Одабаш, С. Ібраїмов, Ш. Шаміль, І. Озенбашли, М. Полтаржицький), а по п'ятому – 14 (М. Абдураманов, М. Єнілеєв, С. Карабіберов, М. Полтаржицький, А.-Г. Черкаєв, А.-А. Богданович, І. Муртазаєв, Д. Рустамбеков, А. Решідов, Б.-Г. Сейдаметов, І. Мефа, М. Шейх, С. Мен, М. Аджи) [5, арк. 8–9]. Відомо також, що по першому Євпаторійському округу за списком національної партії балотувалися, зокрема, С. Хаттавов, А. Озенбашли, М. Єнілеєв, М. Полтаржицький [10, с. 109]. Звертає на себе увагу, що попри вихід восени 1918 р. більшості членів лівої фракції із складу Курултаю серед кандидатів Міллі Фірка у депутати сейму були представники лівих, які пізніше стали націонал-комуністами. Як, наприклад, майбутній голова ЦВК Кримської АРСР В. Ібраїмов.

Значні зусилля кримськотатарського політикуму з участі у виборах Кримського крайового сейму виявилися через зовнішні обставини безрезультатними. Обрання його депутатів було призначено на 6 квітня 1919 р. [19, с. 342], проте вже у березні вкотре різко змінилася військово-політична ситуація – до Криму наближалася Червона армія. Вибори не відбулися, адже у першій половині квітня уряд С. Крима залишив Сімферополь. До 1 травня 1919 р. територія Криму, за винятком Керченського півострова, опинилася в руках більшовиків. Вже вкотре з 1917 р. ідею створення демократично обраного загальнокримського представницького органу реалізувати не вдалося.

Найстрашніші побоювання кримськотатарських лідерів щодо наслідків нового пришествя червоних в Крим

навесні 1919 р. не справдилися, чому чимало посприяла геополітична ситуація. Радянська Росія прагнула використати драматичну військово-політичну ситуацію після поразки Османської імперії в Анатолії і Румелії для експорту революції на мусульманський Схід. Крим, за задумом комуністичних стратегів, мав би стати містком до близької кримським татарам Туреччини. До того ж кримські більшовики у квітні 1919 р. звертали увагу голови РНК РРФСР і більшовицького вождя В. Леніна на негативні наслідки минулорічного ігнорування національного питання в Криму. Належні висновки було зроблено. 23 квітня політбюро ЦК РКП(б) ухвалило рішення створити на його території республіку. 28 квітня 1919 р. у Сімферополі на VI Кримській обласній конференції КП(б)У представники радянських Росії та України довели це рішення до відома кримських комуністів. Зокрема, надзвичайний уповноважений Ради оборони РРФСР і УСРР (на Півдні) Л. Каменев доповів про політику партії щодо національного питання. У роботі конференції брав участь турецький комуніст М. Субхі.

Статус новоутвореної Кримської СРР для зовнішнього спостерігача навряд чи був ясним, адже 1 червня 1919 р. вона підписала угоду про створення військово-політичного союзу радянських республік: Росії, України, Білорусі, Литви і Латвії як нібито рівна сторона. У той же час внутрішньопартійні документи визначали, що Кримська СРР входить до РРФСР як адміністративно-територіальне утворення. На початку травня було сформовано кримський уряд, до складу якого входило аж 5 кримських татар – нарком іноземних справ С. Меметов, нарком юстиції І. Арабський, нарком

землеробства С. Ідрісов, керуючий справами уряду А. Боданинський та нарком у справах національностей І. Фірдевс.

Кримськотатарська мова стала використовуватися поруч із російською. При Кримському обласному комітеті РКП(б) було утворено мусульманське бюро, а при місцевих партійних організаціях комуністів починають функціонувати мусульманські секції. У кримських повітах і містах працювали комісаріати з мусульманських справ. Керівництво РКП(б) для роботи з кримськими татарами направило 45 татарських і турецьких комуністів [14, с. 123].

Міллі Фірка у квітні 1919 р. привітала встановлення радянської влади, а у статті в газеті «Таврійський комуніст» 27 квітня вона навіть стверджувала, що готувала «татарські трудові маси до належної зустрічі більшовиків, прихід яких вони передбачали вже місяців 5 – 6 тому» [10, с. 109]. Попри фактичну легалізацію національної партії у Кримській СРР великої довіри між кримськотатарським рухом і більшовиками все ж не було. Меджліс Мебусан за 75 днів існування комуністичного режиму жодного разу не збирався, а у керівництві Кримської організації РКП(б) (у квітні її вивели із складу КП(б)У) кримські татари були відсутні, хоча до складу обкому й увійшов турок М. Субхі.

Вже у другій половині червня 1919 р. денікінцям знову вдалося захопити Крим. Цього разу вони не допустили утворення навіть проросійських крайових органів влади в Криму, які видавалися їм потенційно «сепаратистськими». Замість цього 25 червня було відновлено Таврійську губернію. Невдовзі вона увійшла до складу Новоросійської області. Губернію і область очолював генерал

М. Шиллінг, допомагав йому цивільний губернатор Таврійської губернії В. Татищев. Невдовзі «реставраційна» політика торкнулася і проблем міжнаціональних відносин. Закономірно, що великодержавні підходи білих призвели до глибокої кризи у відносинах з кримськотатарським рухом. Кримськотатарські діячі звернулися до А. Денікіна з проханням визнати культурно-національну автономію корінного народу Криму. У відповідь головнокомандувач Збройних сил Півдня Росії 1919 р. наказав Шиллінгу «припинити діяльність у повному обсязі незаконної організації, яка іменує себе Кримськотатарською національною директорією» [3, с. 269].

Главначальствуючий Таврійської губернії М. Шиллінг 5 серпня заборонив випуск друкованого органу національного парламенту – кримськотатарськомовної газети «Міллет». 9 серпня 1919 р. він видав наказ про закриття Кримськотатарської національної директорії і відновлення Таврійського магометанського духовного правління, яке існувало до революції. Символічно, що на посаді в. о. муфтія було поновлено Селямета Мурзу Кипчакського, який залишив цю посаду навесні 1917 р. після початку революції. Вакуфне майно, яким уже понад два роки розпоряджалися органи національного самоврядування, передавалося денікінським режимом відновленій Вакуфній комісії. Невдовзі їй же було передано газету «Міллет», редактором якої став колишній делегат Курултаю, фольклорист О. Мурсов.

12 серпня 1919 р. начальник Сімферопольської міської державної варти вручив наказ Шиллінга голові Кримськотатарської національної директорії С. Хаттагову, директору з питань освіти

і зовнішніх зносин А. Озенбашли і директору з релігійних справ Сеїт Мурату Ефенді. Члени національного уряду висловили свій протест у спеціальному меморандумі, в якому закриття національної Директорії оцінювалося як «акт принизливий для татарського народу». Кримськотатарська громадськість висловлювала подібні думки у багатьох регіонах Криму, проте ця хвиля протестів не змінила ставлення білої диктатури до кримських татар. Не дало результату і звернення від представника національного парламенту до верховного комісара Франції у Стамбулі щодо наслідків денікінської політики для кримських татар.

Більше того, 23 серпня 1919 р. будинок Кримськотатарської національної директорії було оточено, розпочалися обшуки, а згодом і арешти. Восени були взяті під варту С. Хаттагов, А. Хільмі, Х. Чапчакчі, М. Бадракли, С. Кезлеві, Аніфе Боданинська та інші кримськотатарські діячі. У жовтні 1919 р. в Мелітополі було заарештовано члена Директорії А. Озенбашли за видачу ним неправдивих довідок народних вчителів, що давало можливість уникнути військового обов'язку [14, с. 132]. Очевидно, що надання таких документів було одним із засобів забезпечення органами національного самоврядування нейтралітету кримських татар у війні між білими і червоними.

Ще у серпні 1919 р. у коментарі газеті А. Озенбашли вказував на роль консервативних соціальних груп своїх співвітчизників у забороні білим режимом «національних закладів, створених революційною творчістю кримських татар». «Ми вбачаємо у цьому акті завершення того походу, який здійснювався проти нашого народу та його обранців

з перших днів Лютневої революції, за небагатьма винятками, мурзами і реакційною частиною духовенства. Ці групи не захотіли примиритися з тим, що революція забрала в них почесні посади у національно-суспільному житті, які вони займали», – пояснював А. Озенбашли. Він нагадував тоді, що представники цих суспільних груп «при всіх змінах влади» намагалися дискредитувати керівників кримськотатарського руху, нацькувати на них владу за допомогою підтасовки фактів і обману [18].

Конфліктна ситуація мала і фінансовий бік. Так, представник консервативно-реакційної групи мурзацтва, екс-міський голова Бахчисарая, призначений денікінським режимом членом Вакуфної комісії, Сулейман бей Кримтаєв у серпні 1919 р. говорив, що «окремі групи і особи» звернулися до влади з проханням скасувати директорію через її «більшовицькі тенденції» і насамперед через «безконтрольність порядкування» нею справами протягом 2,5 років. За його інформацією, через Кримськотатарську національну директорію за цей час пройшло 20–25 млн. руб., у тому числі 3 млн. руб. від турецького уряду на підняття культурного рівня кримських татар. «Ті, які домагалися скасування директорії, враховували при цьому і ту обставину, що реалізація врожаю 100 тис. десятин вакуфних земель може принести цього року 20–30 мільйонів рублів і ці гроші могла спіткати така ж доля», – пояснював С. Кримтаєв [18]. Варто зазначити, що цього діяча було вигнано із I Всекримського мусульманського з'їзду у квітні 1917 р. на початку Кримськотатарської революції. За допомогою денікінського режиму контрреволюційно налаштовані групи

кримських татар добилися короткочасного реваншу.

Таким чином, загальнонаціональні органи національного самоврядування, які стали продуктом Кримськотатарської національної революції і практичною реалізацією національно-персональної автономії, були знищені диктаторським режимом А. Денікіна за сприяння представників реакційних і консервативних груп знаті та духовенства. Кримськотатарський національний рух втратив загальнонаціональні виборні структури, але у підпіллі продовжила свою партійну діяльність Міллі Фірка, яка об'єднувала значну частину найбільш активних і досвідчених національних діячів. Національно-визвольна боротьба кримськотатарського народу тривала, хоч і у менш масових формах. Драматичні серпневі події можна розглядати як завершення Кримськотатарської національної революції 1917–1919 рр. Формально вона програла, проте її поразка не була абсолютною. По суті, можна казати, що ця національна революція хоч і мала незавершений характер, все ж внутрішньо перетворила кримськотатарський соціум, адже в її перебігу кримські татари здійснили рішучі кроки у процесі переходу від стану етносу до модерної етнопції, створили нову національну еліту насамперед із числа інтелігенції, досягли нового рівня консолідації та формування національної самосвідомості, перетворились на фактор і актора політичного життя Криму та почасти навіть міжнародних відносин.

Більше того, Кримськотатарська революція 1917–1919 рр. мала досить далекосяжні наслідки для Криму і кримськотатарського народу, адже проголошення ВЦВК і РНК РРФСР у 1921 р.

Кримської АРСР можна розглядати як реалізацію більшовиками модифікованої ідеї «Кримської Швейцарії» – поліетнічної республіки в Криму із гарантуванням прав корінного народу, яку поставили на порядок денний наприкінці 1917 р. органи національного самоврядування кримських татар. А формат Курultaю як загальнонаціонального з'їзду було відроджено кримськими татарами у 1991 р. і він успішно функціонував до анексії АР Крим і м. Севастополя Росією у 2014 р.

ЛІТЕРАТУРА

1. Азербайджанская Демократическая Республика (1918–1920). Внешняя политика (документы и материалы). Баку, 1998.
2. Бекірова Г. Кримськотатарська революція 1917–1918 років (перша частина). URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28898371.html>
3. Бунегин М. Ф. Революция и гражданская война в Крыму. Симферополь: Крымское государственное издательство, 1927. 334 с.
4. ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 1121. Т. 1 (1928–1931). 359 арк.
5. ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 1124. Спр. 163. Т. 4 (1918 – 1930). 205 арк.
6. Грабовський С. Кримськотатарська революція: перший етап. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/blog/polityka/krymskotatarska-revoluciya-pershyy-etap>
7. Грабовський С., Лосев І. Azat Qirim чи колонія Москви? Імперський геноцид і кримськотатарська революція. Київ: Видавничий дім «Стилос», 2017. 120 с.
8. Гражданская война в России и мусульмане. Сборник документов и материалов / сост., предисл. и примеч. С. М. Исхаков. Москва: Центр стратегической конъюнктуры, 2014.
9. Громенко С. Номан Челебіджіхан. Як у 1917-му кримські татари почали свою революцію. *Ділова столиця*. 07.04.2017. URL: http://www.dsnews.ua/nasha_revolyutsiya_1917/poman-chelebidzhihan-yak-v-1917-mu-krimski-tatari-pochali-svoyu-27032017220000
10. Громов С. К вопросу о деятельности крымскотатарской национальной партии Милли-Фирка (1917–1920 гг.). *Культура народов Причерноморья*. 1997. № 1. С. 109.
11. Документ № 41. О культурно-национальной автономии крымских татар / Зарубин А. Крымскотатарское национальное движение в 1917–1921 гг. Сборник документов. *Вопросы развития Крыма*. Вып. 3. Симферополь: Таврия, 1996. С. 52–53.
12. Документ № 44. Об антиправительственной деятельности Директории и репрессиях против нее / Зарубин А. Крымскотатарское национальное движение в 1917–1921 гг. Сборник документов. *Вопросы развития Крыма*. Вып. 3. Симферополь: Таврия, 1996. С. 58.
13. Зарубин А. Г., Зарубин В. Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. 2-е изд., испр. и доп. Симферополь: АнтикВА, 2008. 728 с.
14. Зарубин В. Г. «Проект «Украина». Крым в годы смуты (1917–1921 гг.). Харьков: Фолио, 2012.
15. Крым. 1918. 29 ноября.
16. Кульчицький С., Якубова Л. Кримський вузол. Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2018. 496 с.
17. Бикова Т. Б. Створення Кримської АРСР (1917–1921 рр.). Київ: Інститут історії України, 2018. 247 с.
18. Стаття «Татарские общественные деятели о закрытии Директории (Анкета «Южных ведомостей»)». 1918. URL: <http://islamperspectives.org/rpi/items/show/10841>
19. Цветков В. Белое дело в России. 1917–1919 гг. (Формирование и эволюция политических структур белого движения в России). Т. 1. Санкт-Петербург: Наука, 2013.
20. Sejdamet D. Krym. Przeszłość, teraźniejszość i dążenia niepodległościowe Tatarów Krymskich. Warszawa: Nakł. Instytutu Wschodniego (Warszawa: Zakłady Graficzne Polska Zjednoczona), 1930. 169 s.

REFERENCES

1. *Azerbaijan Democratic Republic (1918–1920). Foreign Policy (documents and materials)*. (1998). Baku. [in Rus.]
2. BEKIROVA, H. *The Crimean Tatar Revolution of 1917–1918. Part I*. [online] Available at: <https://www.radiosvoboda.org/a/28898371.html> [in Ukr.]
3. BUNEGIN, M. (1927). *The Revolution and the Civil War in Crimea*. Simferopol: Krymskoye gosudarstvennoye izdatelstvo, 334 p. [in Rus.]
4. *Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine*. (1928–1931). Vol.1, 359 p. [in Ukr.]
5. *Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine*. (1918–1930). Vol. 4, 205 p. [in Ukr.]
6. HRABOVSKIY, S. *Crimean Tatar Revolution: The First Stage*. [online] Available at: <https://day.kyiv.ua/en/blog/polityka/krymskotatarska-revolyuciya-pershyy-etap/> [in Ukr.]
7. HRABOVSKIY, S., LOSIEV, I. (2017). *Azat Qirim, or a Colony of Moscow? Imperial Genocide and the Crimean Tatar Revolution*. Kyiv: Stylos, 120 p. [in Ukr.]
8. ISKHAKOV, S., comp., (2014). *The Civil War in Russia and Muslims*. Collected Documents and Materials. Moscow: Center for Strategic Planning. [in Rus.]
9. HROMENKO, S. (Apr. 7, 2017). Noman Çelebicihan. How the Crimean Tatars Began Their Revolution. *Dilova stolytsia*. [online] Available at: http://www.dsnews.ua/nasha_revolyutsiya_1917/noman-chelebidzhihan-yak-v-1917-mu-krimski-tatari-pochali-svoyu-27032017220000 [in Ukr.]
10. GROMOV, S. (1997). On the Activity of Milliyy Firqa Crimean Tatar National Party (1917–1920). *Kultura narodov Prichernomorya* (Culture of the Black Sea Peoples), (1), p. 109. [in Rus.]
11. Document No. 41. On the Cultural and National Autonomy of the Crimean Tatars. (1996). In: A. ZARUBIN, *The Crimean Tatar National Movement in 1917–1921. Collected Documents*. Voprosy razvitiya Kryma (Issues of Crimea's Development), Vol. 3. Simferopol: Tavriya, pp. 52–53. [in Rus.]
12. Document No. 44. On the Anti-Governmental Activities of the Directory and the Repression against It (1996). In: A. ZARUBIN, *The Crimean Tatar National Movement in 1917–1921. Collected Documents*. Voprosy razvitiya Kryma (Issues of Crimea's Development), Vol. 3. Simferopol: Tavriya, p. 56. [in Rus.]
13. ZARUBIN, A, ZARUBIN, V. (2008). *Without Winners. From the History of the Civil War in Crimea*. 2nd ed., revised and updated. Vol. 3. Simferopol: Antikva, 728 p. [in Rus.]
14. ZARUBIN, V. (2012). “Project ‘Ukraine’”. *Crimea in Times of the Turmoil (1917–1921)*. Kharkiv: Folio, 220 p. [in Rus.]
15. *Crimea. 1918. November 29*. [in Rus.]
16. KULCHYTSKIY, S., YAKUBOVA, L. (2018). *Crimean Knot*. Kyiv: Klio, 496 p. [in Ukr.]
17. BYKOVA, T. (2018). *The Creation of the Crimean ASSR (1917–1921)*. Kyiv: Institute of History of Ukraine, 247 p. [in Ukr.]
18. *The Article “Tatar Public Figures on the Closure of the Directory (A Questionnaire of Southern Gazette)”*. (1918). [online] Available at: <http://islamperspectives.org/rpi/items/show/10841> [in Rus.]
19. TSVETKOV, V. (2013). *White Business in Russia. 1917–1919 (Formation and Evolution of Political Structures of the White Movement in Russia)*. Vol. 1. Saint Petersburg: Nauka. [in Rus.]
20. SEJDAMET, D. (1930). *Crimea. The Past, the Present, and Aspirations of Crimean Tatars for Independence*. Warsaw: The Eastern Institute, (“United Poland” Print), 169 p. [in Pol.]